

TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE TÜRK KÜLTÜRÜNDE SPOR ALGISI

Yrd. Doç. Dr. Ayhan DEVER

Ordu Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu
ayhandever@odu.edu.tr

Okt. Ahmet İSLAM

Ordu Üniversitesi İkizce Meslek Yüksekokulu
ahmetislam@odu.edu.tr

Öz

Bedensel faaliyetler, Türkler için önemli bir faaliyet alanı olmuştur. Sürekli bir şekilde bedensel faaliyetlerle iç içe olan Türkler, bu sayede hem bedeni daha sağlıklı hale getirmiş, hem de özellikle okçuluk ve binicilik sporundaki uzmanlaşma ile birlikte savaş alanlarında başarılar elde etmişlerdir.

Türkler için yeni bir uğraşı olmayan beden eğitimi faaliyeti, Türk kültürünün de önemli bir parçası haline gelmiştir. Dünya tarihinde hiçbir millette, spor – kültür birlikteliği Türk kültüründe olduğu gibi iç içe geçmemiştir. Bu nedenle sporun, Türk kültüründen soyutlanmasına, atılmasına imkân yoktur.

Özellikle okçuluk, binicilik ve güreş sporlarında daha da uzmanlaşan Türkler, dünya genelinde var olan hemen her spor dalı ile ilgilenmişlerdir. Eski Türk uygarlıklarına ait araştırmalar ve bulgular, bu sporlardaki başarıları ve becerileri çok net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bu çalışmanın amacı tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan Türk uygarlıklarında yer alan sporları, kültürel bir süreç içerisinde değerlendirmektir. Ayrıca bu çalışma ile ülkemizin spor tarihi literatürüne katkı sunulması planlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Okçuluk, Binicilik, Güreş, Avcılık, Türkler ve Spor.

THE PERCEPTION OF SPORT IN THE TURKISH CULTURE IN THE HISTORICAL PERIOD

Abstract

Physical activities have been an important scope. The Turks who have always been engaged in physical activities permanently have both made their bodies healthier and also gained achievements in the battle - fields, in this way, specializing in archery and horse - riding in particular.

The activity of training the body without a new occupation have been an important part of Turkish culture. In the world - history, togetherness of sport and culture have intertwined in no nations as in the Turkish culture. That's why, it is impossible to isolate the sport from Turkish culture.

In particular, the Turks who have specialized in archery and horse - riding have also been interested in all kinds of sports present all over the world the findings and researches concerning the old Turkish civilizations have presented the accomplishments and the skills in these sports quite clearly .

The aim of this study is to assess the sports which have emerged in the historical period in the cultural process. Moreover, it has been intended to contribute to the literature of sport - culture through this study.

Keywords: Archery, Horse – Riding, Wrestling, Hunting, Turks and Sport.

Giriş

Tarih sahnesinde uzun bir geçmişe sahip olan Türkler, oldukça yüksek bir medeniyeti de meydana getirmişlerdir. Bu medeniyete has kültürel unsurların toplumun hemen her alanına yayıldığını ve Türklerin (ve Türk kavramının), zaman zaman bu kültürel unsurlar dâhilinde anıldığını görmekteyiz.

Türk kültüründe en önemli unsurlardan bir tanesi de beden hareketleridir. Bu hareketler, kültürün hemen her alanına sirayet etmiş ve Türk toplumunun en önemli unsurlarından birisi haline gelmiştir. Sporun, toplumsal hayat içerisinde bu denli güçlü olmasıyla beraber, gerek daha sağlıklı bir beden elde edilmiş, gerekse de askeri anlamda önemli başarılar elde edilmiştir.

Türk kelimesinin “güçlü” manasına geldiği (Gumilev, 1999: 45; Güven, 1992: 2) ve tarihsel süreçle beraber bu kelimenin, doğrudan bir şekilde güce ve savaşçı bir kimliğe vurgu yaptığı gerek destanlarda⁹ gerekse de birtakım araştırmalarda ortaya konmuştur. Bu da Türklerin, bedensel güce önem verdiğini ve bunu gerçekleştirebilmek amacıyla da beden temrinleriyle sürekli bir şekilde iç içe olduğunun en önemli göstergelerinden birisidir.

Bu çalışmada Türk kültüründeki sportif faaliyetlere yer verilmektedir. Bu alanlar özellikle binicilik, atıcılık ve güreş olarak ön plana çıksa da, tarihsel süreç içerisinde Türklerin, birçok spor dalı ile ilgilendiği bilinmektedir. Tarihsel süreç içerisinde Türklerin ilgilendikleri spor dallarını isim olarak belirtecek olursak; güreş, kılıç, okçuluk, atıcılık ve at yarışları, çöğen (polo), cirit, mızrak, gökbörü, cop, tepük (futbol), seyirtmek (koşu), avcılık, kayak, boks, süngü, yüzme, matrak, tomak, taş atma, tuluk oyunu, ağırlık kaldırma, yağlı direk, yaya koşuları gibi sporları görürüz (Yıldız,1979: 11-12). Tabi bu spor dallarına modern spor dalları dâhil edilmemiştir. Modern sporların da dâhil edilmesi ile birlikte, Türklerin hemen her spor dalıyla uğraştıklarını ifade etmemiz mümkün olacaktır.

Bu çalışmanın amacı, uygarlığı bünyesinde yer alan bedensel faaliyetler hakkında, tarihsel bir süreç içerisinde bilgi vermek, en fazla ilgi gören sporları ortaya koymak, bu sporların kültüre olan etkilerini açıklamaya çalışmak ve Türk spor tarihine katkı yapmaktır.

⁹ Destanlarda özellikle Kurt'un gücü ile birlikte Türk gücünün ifade edilmesi ve özdeşleştirilmesi durumu söz konusudur. 'Kurt karakterli Türk' benzetmesi, bu süreç içerisinde kullanılagelen bir ifade olmuştur. Ayrıca dikkat edilecek olursa Kurt; atik, seri, canlı ve oldukça güçlü olan bir unsurdur ve bu özellikle yukarıda geçen benzetme ile beraber kullanılarak Türkleri özellikle bedensel güce önem veren, diğer bir ifade ile sporla iç içe olan bir ırk olarak ön plana çıkartmaktadır. Bknz: Gumilev, a.g.e., s:44.

Türk Uygarlığında Spor:

Bedensel faaliyetlerin Türkler için, özellikle savaşlarda ve uygarlık kurmada önemli bir yere sahip olduğu göz ardı edilemez. Savaşlarda ve uygarlık kurmada o dönem koşullarında etkin bir unsur olan atın ehlileştirilmesinin Türkler tarafından gerçekleştirildiği bilinmektedir (Kafesoğlu, 1984: 208; Gömeç, 2014: 173; Öngel, 2001: 9). Böylece tarihsel süreç içerisinde at ve Türk kelimeleri birbirinden ayrılmaz iki unsur haline gelmeye başlayacaktır. Buna paralel olarak, atın ehlileştirilmesi öncesinde yabancı atların yakalanması gerekmektedir ki bu da kement kullanımını zorunlu hale getirmiştir. Tarihsel araştırmalar göstermektedir ki kemendi ilk kez ortaya koyan (Yıldız, 82) ve usta bir şekilde kullanan ilk uygarlık Türkler olmuştur (Çandarlıoğlu, 2004: 42). Diğer bir ifade ile Türklerin at ile olan birlikteliği, sürekli bir şekilde ön planda olmuş ve binicilik alanındaki uzmanlaşma ve ustalık, bu birlikteliğin, etkileşimin bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca atın, dönemin tek ulaşım aracı olarak kullanılması ve özellikle savaşlardaki faydası düşünüldüğünde Türklerin, binicilik sporuna ayrı bir önem vermeleri gerekliliğini zorunlu hale getirmiştir.

Hunlarda kadınların bedensel faaliyetlere katılması, diğer Türk toplumlarında olduğu gibi ön planda idi. Hun kadınları da tıpkı erkekleri gibi, ata binmiş, ok atmış, top tekmelemiş, güreşmiş ve bedenini geliştirilmesine ve daha sağlıklı olmasına ayrı bir önem vermişlerdir. Hatta Hunların, nisan ve mayıs ayında yapmış oldukları bahar bayramlarında yapılan at yarışları ve avcılık faaliyetleri (Kafesoğlu, 1984: 208-275) gerek kadınlar gerekse de erkekler tarafından oldukça sevilen ve ilgi gören bir spor dalı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tarihsel süreç incelendiğinde Hun uygarlığının özellikle binicilik sporuna olan ilgilerini görmekteyiz. Hunların günün büyük bir kısmını at üzerinde geçirdikleri ve at üzerinde alış veriş yaptıkları, yedikleri ve içtikleri bazı metinlerde de yer almaktadır (Orkun: 15; Gumilev, 2003: 104-105). Gündelik hayatın neredeyse at üzerinde sürdürüldüğünü ve bunun büyük bir uzmanlaşma dâhilinde gerçekleşmesi gerektiğini düşündüğümüz bu durum, bizlere ‘at üzerinde iken Türk’e ölüm yoktur’ ve at ‘Türk’ün kolu – kanadı¹⁰, yoldaşı, kardeşi olmuştur ifadelerini çağrıştırmaktadır (Çınar, 1993: 1). Zira binicilik alanındaki beceriler, toplumsal hayatı ve toplumsalın kültürünü âdeta şekillendirmiştir.

Ögel’in belirttiğine göre (2014: 10), Hunlar, kendi dönemleri içerisinde en cins ve en uzun süre koşabilen atlara sahip olmuşlardır. Bu durum ise doğrudan göçebe hayatın getirmiş olduğu şartların bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Koşuya en fazla dayanabilen at,

¹⁰ ‘At, Türkün kanadıdır’ ifadesi Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılan Divanı Lügatüt Türk isimli çalışmada yer almaktadır. Bkz: Çiçekli, Ali, Kaşgarlı Mahmut Divanı Lügatüt Türk, May Yayınları, 1970, s:117.

aynı zamanda diğer atlara nazaran daha dayanıklı olmakta ve bu durumda at bakıcılığına önem verilmesi gerçeği ön plana çıkmaktadır. Bu da binicilik ve at bakıcılığının gelişmiş olması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Hunların at üzerinde kullandıkları en önemli araçlardan bir tanesi ise ok'tur. Çocuklar, okçuluk eğitimine yedi – sekiz yaşlarında başlamış, on – on iki sene boyunca sürekli atış talimleri yapmış (Busbecg, 2004: 124), küçük yaşlardan itibaren ata biner gibi koyunlara binmiş; fare, gelincik, kuş, tilki ve tavşanlara ok atmış (Nemeth, 1982: 34) ve bunların neticesinde mühim tecrübeler kazanmışlardır.

Bunun yanı sıra Hun hükümdarı Mete'nin ok atma konusunda oldukça başarılı olduğu da bilinmektedir. Hatta Mete Han'ın 'ıslık çalan ok'u icat ettiği ve bu okun nasıl yapıldığını emrindeki askerlere de öğrettiği bilinmektedir. Islık çalan ok, bu alandaki gelişmenin, ustalaşmanın bir sonucu olarak düşünülecek olursa, Hunlar'ın ok'a verdiği önem daha net bir şekilde anlaşılacaktır. Hatta Mete Han askerleriyle yapmış olduğu ok talimleri sırasında askerlerine kendisi nereye ok atarsa, onların da oraya ok atmasını emretmiştir. (Ögel, 2014: 9) Savaşa hazırlık unsurlarından birisi olarak bireyleri hazırlayan ok, aynı zamanda emir – itaat zincirinin geliştirilmesinde de kullanılmaya başlamıştır. Mete Han'ın 'yay çeken milletlerin hepsini birleştirdim'(Esin, 1978: 4) şeklindeki ifadesi de bu emir – itaat zincirinin gelişmesinin bir sonucu olarak o dönem içerisinde sağlanan siyasi birliğin bir göstergesidir.

Hun askerlerine baktığımız zaman hepsinin çeşitli oklara sahip olan zırhlı askerler olduklarını görürüz. Askerler, savaşlarda daha başarılı olabilmek amacıyla sürekli bir şekilde savaş talimleri yapıyorlar ve bedensel güçlerinin gelişmesi için çalışıyorlardı. Bunu sağlayabilmek amacıyla da daha iyi yiyecekler tüketiyorlar (Gumilev, 2013: 43) ve bunun içinde sürekli bir şekilde avlanmak zorunda kalıyorlardı. Gerek beslenme ve gerekse de spor amaçlı (savaşa hazırlık) yapılan avlar, on binlerce askerin katılımıyla toplu bir şekilde yapılmaktaydı. Hatta Çin kaynaklarının belirttiğine göre Hunlar'ın düzenlemiş olduğu bir süre avına yüz bin süvari katılmıştır (Kafesoğlu, 1984: 276). Bu da o dönem içerisinde biniciliğe ve avcılığa verilen önemi gözler önüne sermektedir.

Hunlar, ok imalatında daha da ileri gitmiş, yay kirişlerinin at kılından yapıldığını gördüğümüz dönemde, yaya iken ok atımında özel atış şekilleri geliştirilmiştir. Bu tekniğe göre okçular, bir adımlarını ileriye atıp hafif eğilmişler, yayı gererlerken de vücutlarını kaldırmışlar ve bu şekilde okun vuruş gücü (Gömeç, 2014: 159) ve mesafesi daha da artmış ve daha başarılı sonuçlar almışlardır.

Bunun yanı sıra Hunlarda, diğer Türk kavimlerinde pek göremediğimiz kayak sporunu da görmekteyiz. Özellikle soğuk kış şartlarında hayatta kalabilme mücadelesi içerisine giren

Hunların, bedenlerinin dizden aşağıda kalan kısımlarına özel bir araç takarak kaydıklarını ve hayvanlarını bu şekilde otlattıkları bilinmektedir (İşcan, 1988: 83). Bu durumun bir sonucu olarak ilkel de olsa kayak sporunun doğrudan bedeni geliştirme amaçlı olmasa da Hun Türkleri tarafından uygulandığı sonucuna ulaşmaktayız.

Göktürkler'e baktığımız zaman, okun önemli olduğunu görürüz. Genel olarak eski Türklerde ok, toplumsal yapılanmanın bir birimi olan boy anlamına da gelmekteydi (Öngel, 2001: 292). Bu durumu Göktürk kültüründe açık bir şekilde görmemiz mümkündür. Özellikle Çin kaynaklarında yer alan bilgilere göre, Göktürk Uygarlığı oklar doğrultusunda farklı zümrelere ayrılıyor, diğer bir ifade ile her bir ok, bir kabileyi, zümreyi temsil ediyordu (Turan, 1945: 306). Bu da Göktürk'lerin ok'a verdiği önemin bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Göktürk'ler ok'u sadece kavimleri birbirinden ayırmak için değil aynı zamanda bir davet sembolü olarak da kullanmışlardır (Yücel, 1999: 13; Turan, 1945: 309). Böylece her bir kavmin oku farklı olduğundan dolayı, özellikle elçiler vasıtasıyla gönderilen oklar, doğrudan bir şekilde hakanı veya uyruklarını, okun sembolü olan kavme davet / yardım aracı olarak kullanılmıştır.

Ayrıca Göktürkler, kutsal bir unsur olarak kabul edilen atı, ölen kişinin ruhuna kurban etmekteydiler. Kutsal bir hayvan olarak kabul edilen at, özellikle Türk mitolojisi içerisinde önemli bir yere sahiptir. Zira mitolojiye göre at, din adamını (şamanı) kutsal güçlerin yanına götürecek olan (Öngel, 2001: 9) ve aynı zamanda ölen kişinin ruhunu öteki dünyaya götürecek olan (Dever, 2010: 124) bir varlıktır. Bu nedenle özellikle bazı Türklere ait mezarlarda at iskeletlerine sıkça rastlanılmaktadır.

Cenaze olduğu zaman öncelikle bir çadırın içerisine konmakta ve ölünün akrabaları atlarına binerek çadırın etrafında yedi defa dönmekte ve bu şekilde acılarını belli ederek yaslarını tutmaktaydılar. Ayrıca yine bu süre zarfında çadırın girişine gelindiğinde kesici aletlerle yüzlerini özellikle de yanaklarını keserek, acılarını dile getirmeye çalışırlardı (Turan, 1969: 58; Tsai, 2007: 21). Bu unsurlar bize atın gerek yaşam gerekse de ölüm esnasında etkin bir şekilde sosyal hayatın içerisinde olduğunu göstermektedir.

Ayrıca Göktürkler, at üzerinde iken oku öylesine isabetli bir şekilde kullanıyorlardı ki, at üzerinde giderken geriye doğru da oldukça usta bir şekilde ok atabiliyorlardı (Tsai, 2007: 21). Bu birliktelik ise ata binmede ustalığı ve ata olan güveni ortaya koymaktadır. Zira küçük yaştan itibaren ata binen ve iyice uzmanlaşan Göktürkler, atla olan bağlılıklarını, birlikteliklerini savaş alanlarına da taşımış; bu bağlılık ve birliktelik beraberinde güven unsurunu da ön plana çıkartmıştır. Zira at üzerinde geriye dönerek ok atmak oldukça uzun bedensel talimlerin ve ustalıkların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Bunun yanı sıra Kül Tiğ'in de özellikle bir savaş sırasında atına binerek, savaş sırasında bir kişiyi okuyla vurduğunu ve diğer iki kişiyi de atıyla kovalayarak mızrakla vurduğunu (Ergün, 1980: 26-27) bilinmektedir. Bu ifadelerden Göktürklerin, at üzerinde sadece ok kullanmada değil aynı zamanda at üzerinde oldukça başarılı bir şekilde mızrak kullandıkları da anlaşılmaktadır.

Ayrıca ayak topu olarak adlandırılan futbolun, özellikle Göktürklerde kız ve erkek çocukları arasında oldukça sevilerek oynanan bir oyun olduğu da bilinmektedir. Özellikle deriden yapılmış ve içi kıl ile doldurulmuş olan top (Taşağıl, 2014: 137) büyük bir neşe kaynağı olmakta ve Göktürk çocukları, bu tür bir topla, ayak topu (futbol) oynamaktaydılar. Ayrıca futbolun yanı sıra kadınlar; ata binmekte, ok atmakta ve bazıları da güreşmekteydiler (İşcan, 1988: 33). Dikkat çeken bir unsur olarak özellikle kız çocuklarının da ayak topu oyununu oynamaları, ata binmeleri, güreşmeleri ve ok atmalarıdır. Bu örnekler ise o dönem içerisinde kız çocuklarına dolayısıyla kadına verilen özgür olma düşüncesinin, önemin bir göstergesidir.

Bunun yanı sıra Göktürklerin özellikle karlı ve buzlu alanlarda daha hızlı ve güvenli bir şekilde gitmelerini sağlamak için kayak kullandıkları (Tayga, 1990: 26) düşüncesi de ileri sürülmektedir. Böylece Hun kültüründe gördüğümüz kayak sporunu Göktürklerde de görürüz.

Kadın – erkek arasındaki eşitliği Uygurlar'da da görmekteyiz. Özellikle kadınlar, binicilik konusunda ve ok atma becerisinde usta idiler. Ayrıca Uygurlarda da kadınlar top oynamakta ve güreşmekteydiler (Çandarlıoğlu, 2004: 38). Böylece Uygurlardaki belli başlı sportif faaliyetlerin ata binme, ok atma, güreş ve ayak topu olduğunu görürüz. Özellikle savaşçı, okçu millet¹¹ olarak ifade edilen Türkler, bu başarılarını gerek kadın gerekse erkek olarak sportif faaliyetlere verdikleri önem sayesinde elde etmişlerdir.

Hatta Uygurlar, Göktürklerden daha da ileri gitmiş ve sağa, sola, öne ve arkaya oldukça isabetli bir şekilde ok atmada ustalaşmışlardır (Çandarlıoğlu,2004: 42). Bu özelliklerden Uygurların, savaş alanlarında oldukça başarılı bir kavim oldukları anlaşılmaktadır. Çünkü göçebe olmaya bağlı olarak Uygurlar, herhangi bir yerde sürekli olarak kalmıyor ve konar – göçer olan hayatlarını devam ettirebilmek amacıyla da özellikle her an karşılaşabilecekleri rakiplerine üstün gelebilmek amacıyla binicilik ve okçuluk konusunda oldukça ustalaşmak zorunda kalıyorlardı.

¹¹ Daha fazla bilgi için Bknz: Aknerli Grigor, Okçu Milletinin Tarihi, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2007.

Ayrıca Türklerin, at üzerindeyken ok atmakta olan ustalıklarını El – Cahiz de belirtmiştir. O'na göre (1988: 67-68) Türkler, atlarını hızlı bir şekilde koşturdukları halde öne, arkaya, sağa, sola, yukarıya, aşağıya ok atmakta; düşman bir ok atmadan, Türk askeri on ok atmaktadır. Türkün ikisi yüzünde, ikisi de başının arkasında olmak üzere toplam dört gözü vardır. Türkün toplam yaşadığı günlerin sayısı, at üzerinde geçen günlerin, oturarak geçirdiği günlerden daha fazla olduğunu görürsün diyerek, Türklerin binicilik konusunda olan ustalıklarını gözler önüne sermiştir.

Özellikle Uygurlara ait mağara resimleri incelendiğinde av (hayvan) ile avcı (insan) çizimlerinin yanı sıra ava ve savaşlara ait manzaralar da dikkat çekmektedir. Bu çizimlerde okla avlanan, avını kapana düşüren, tek veya grup halinde avlanan insan figürleri yer almaktadır (Almas, 2014: 54-55; İzgi, 2000: 61). Bu figürlerden anlaşılmaktadır ki Uygurlar, zaman zaman büyük av partileri de düzenlemişlerdir. Diğer bir ifade ile beslenme ihtiyacı, dönemin en büyük sorunlarından birisi olagelmiş ve toplu bir şekilde ava katılım sergilenmiştir.

Eski Türk uygarlıklarında önemli bir yere sahip olan at, Uygurlar içinde etkin bir unsur olagelmiştir. Uygur ülkesinin hakanlarından birinin, kendisine gelen bir elçi için verdiği törende gördüklerini aktaran elçiye göre, gerek kağan gerekse de hatun at yetiştiriciliği ile birebir ilgilenmekte ve hiç kimse kendisinin kaç tane atı olduğunu bilmemektedir (Ögel, 1978: 125) demektedir. Sahip olunan at sayısının bilinmemesi, ata verilen önemin bir diğer önemidir. Çünkü at sayısının fazla olması, gerek beslenmesi ve gerekse de at bakımı ile yakından ilgilidir. Özellikle hakan ve hatunun doğrudan bu işin içerisinde olması ise halkında bu konuya olan ilgisini arttırmıştır.

Ayrıca Çin Elçisi Wang – Yen – Tei'nin ifadelerine göre Uygurlarda, su sporları da yapılmaktaydı. Elçi, gezisi sırasında Sarı Nehir (Huang-ho)'e varmış burada koyun derisinden tulum yapmışlar, içini hava ile doldurmuşlar ve sonra da tulumlar suda yüzmüştür (İzgi,2000: 44). Bu durum bize basit bir sal veya kano izlenimi çağrıştırmaktadır. Koyun derisinden yapılan, içi hava ile doldurulan ve suda yüzen tulumlar, taşımacılıkta kullanılan bir vasıta olarak dikkat çekmektedir.

Uygurlardaki diğer spor faaliyetleri ise cirit, gülle atma, avcılık, mızrak, kılıç (İzgi, 2000: 42) olarak ifade edilebilir.

Ancak ne zaman ki Uygurlar, mani dinine girmişler, bu sporcu özelliklerinin çoğu ortadan kalkmıştır. Çünkü bu din, savaşmayı, savaş talimi yapmayı ve avlanmayı yasaklamıştır (İşcan,1988: 37). Bu durum ise Uygurların yapmış oldukları bedensel

faaliyetleri olumsuz etkilemiştir. Bu durumun bir sonucu olarak Uygurlar, mani dininden sonra daha ziyade binicilik sporuna yönelmişlerdir.

Moğol kültürü ise tıpkı Göktürk ve Uygurlarda olduğu gibi bedensel faaliyetler anlamında yine kadın – erkek eşitliğini ön plana çıkartan bir kültürdür. Carpini'nin, *Moğol Tarihi ve Seyahatname* (2001: 49) adlı eserinde, kızların ve kadınların da, tıpkı erkekler gibi ata çok iyi bindiklerini, hatta bazılarının ok – yay taşıdıklarını gördüğünü ifade etmektedir. Böylece anlaşılmaktadır ki, özellikle sportif faaliyetlere katılımında kadın – erkek eşitliği sürekli olarak Türk uygarlığında ön planda tutulan bir unsur olagelmiştir.

Moğollarda erkeklerin ok atmak, sürülere bakmak, ava çıkmaktan başka büyük eğlenceleri, uğraşları bulunmamaktaydı. Bunlar arasında özellikle Cengiz Han'ın emriyle düzenlenen sürekle avları öne çıkmaktadır. Cengiz Han'a göre avcılık, bir savaş okuludur ve Moğollar, insanlarla savaş yapmadığı zamanlarda hayvanlarla savaşmalı yani onları avlamalıdır (Tayga, 1990: 42). Zaman zaman yaklaşık olarak 4-5 ay kadar sürdüğü bilinen bu avların temel amaçlardan bir tanesi de insanlara ok atmayı, savaşmayı ve çetin hava koşullarına alışma yeteneği kazandırması (El- Ömeri, 2014: 64) idi. Cengiz Han'ın, askerlerini özellikle de kışın, oldukça soğuk havalarda ava çıkartması (İşcan, 1988: 47) ise yine askeri zorlu bir eğitimden geçirmesi düşüncesi ile birlikte ifade edilebilir.

Ayrıca tıpkı Göktürklerde olduğu gibi Moğollarda da ok, aynı anda boyları ifade etmekteydi. Ok yerine 'sumun' sözcüğü kullanılmakta ve bu kavram da 120-200 kişiden oluşan bir grubu ifade etmekteydi (Öngel, 2001: 292).

Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın çocuklarımızı küçük yaştan itibaren ata binmeye alıştırsın, onlara ok atmayı ve güreşi öğretin (D'ohsson, 2008: 147), çocuk süttten kesilip biraz yürümeye başlayınca hemen ata binmeye alıştırsın ifadelerinin de tesiri ile erkek çocuklarının büyük bir ustalıkla ok attıkları, 2-3 yaşından itibaren ata binmeye başladıkları hatta atı dörtnala bile koşturabildikleri bilinmektedir. Çocuklara yaşlarına göre ok ve yay verilir (Tayga, 1990: 43-49). Ayrıca Moğolların, milattan iki yüzyıl önce kabile törenlerine göre güreş yaptıkları ve her kabilenin güreşçilerinin ve başpehlivanlarının olduğu bilinmektedir (Kahraman, 1989: 5). Bu ifadelerden anlaşılmaktadır ki; Moğolların özellikle bedensel gücü sembolize eden bir uygarlık olması bir tesadüf değildir. Zira özellikle çocuklara erken yaşlarda verilen sportif eğitimler, bireyi daha cesur ve daha gürbüz bir hale getirmektedir. Bu emeğin bir sonucu olarak da savaşlarda başarılar elde edilmektedir. Ayrıca Türk kültüründe güreşçi kelimesinin aynı zamanda savaşçı bir kimliğe vurgu yaptığı da unutulmaması gereken bir durumdur.

Eski Türklerde güreş, düğünlerde ve matem zamanlarında daha yoğun bir şekilde yer almaktadır. Gelin, koca evine gittiği an, kaynana ile kayınbaba güreş tutmakta, belli bir süre sonra da kayınbaba yenilgiyi kabul etmektedir. Bu da evde kaynananın sözünün geçtiğini ve gelinin de buna uyum sağlaması gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıca yine bu düğünlerde cirit, güreş oyunları da düzenlenmekteydi (Ataman, 1992: 4-65). Matemlerde ise ölen kişinin mezarı etrafında dokuz gün dokuz gece güreşler yapılmakta; ayrıca bu kişinin ölüm yıldönümlerinde de mezar başında üç gün üç gece süren güreşler tertip edilirdi (Keten, 1974: 25). Diğer bir ifade ile güreş, eski Türklerin neredeyse tamamında sosyal hayatın her alanında yer alan bir spor dalı olarak gelişim göstermiştir.

Cengiz Han Kanunları olarak bilinen Moğol Kanunlarında, at ve avcılığa ilişkin değerlendirmeler de yapılmıştır. Bu da binicilik ve avcılık sporuna verilen önemin birer göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yasalardan bazılarına değinecek olursak av esnasında birisinin avını korkutup kaçırın veya vuran kişilere, başkalarının attıkları okları toplayan ve saklayan kişilere, oyun esnasında (cirit) başkasını öldüren veya yaralayan kişilere ağır cezalar verilmekteydi (Alinge, 1967: 105-210). Böylece sağlıklı bir şekilde ava çıkma ve ok atma durumu garanti altına alınmaya çalışılmış ve sportif faaliyetler alanındaki ilk hukuk kuralları konmaya başlamıştır.

Oğuzlar'da da atın göçebe hayat sürmenin bir sonucu olarak önemli bir yere sahip olduğunu görürüz. Türk kültürünün önemli bir unsuru olan atın, ölen kişi ile beraber gömülmesi olayına bu döneme ait mezarlarda da rastlanılmaktadır (Agacanova, 2013:136). Ayrıca Oğuzlar'da okçuluğun da önemli olduğu bilinmektedir (Sümer, 1972: 110).

Oğuzlar'ın yaradılışı gereği asker oldukları ve buna bağlı olarak daha güçlü ve daha savaşçı oldukları bilinmektedir. Küçük yaşlardan itibaren koçlara binilmekte ve bu durum at biniciliğinin bir temelini oluşturmaktaydı (Şapolyo, 1972: 225). Böylece zaman içerisinde at binmede daha da usta hale gelmiş ve ata hükmetme gücü artmıştır.

Selçuklu Devleti'ne baktığımız zaman ise, yoğun bir şekilde bedensel faaliyetlerle iç içe olduklarını görürüz. Hatta bu dönem içerisinde bedensel faaliyetlerin doğrudan bir şekilde sultanların etkisiyle geliştirildiği gözlemlenmektedir. Selçuklu sultanları, özellikle süreklilik avlarına askeri bir spor olarak daha çok rağbet ediyorlar, özellikle top oyunlarına, cirit, çevgana ve satranca daha da düşkün oluyorlardı (Turan, 1969: 327; Turan, 1958: 28).

Bu hükümdarlar arasında en bilineni Sultan Melikşah'tır. Sultan Melikşah'ın fiziki olarak oldukça kuvvetli olmasının yanı sıra çok iyi çevgan¹² ve top oyunu oynadığı bilinmektedir. Ayrıca ata iyi binmekte, hemen her türlü silahı oldukça ustaca kullanmakta, sürekli avları tertip ettirmekte ve oku hedefine mutlaka isabet ettirmekteydi (Kafesoğlu, 1973: 190-191). Hatta bir süre avı sonrasında Sultan Melikşah, kendisinin ve kölelerinin avladığı avların sayılması sonrası hayli çok sayıda av toplandığı görülmüştür. Sonrasında ise bu avların sadakası olarak on bin altın dağıttığı rivayet edilmektedir (Sevim – Merçil, 1995: 134). Bu durum ise zaman içerisinde gelişim gösteren avcılık faaliyetinin dinsel birtakım düşünceler doğrultusunda motiflenmeye başladığının bir göstergesidir.

Ayrıca Selçuklu sultanları, sarayı terk ettikleri zaman mutlaka ata binerler ve etrafında da maiyeti her zaman hazır bulunurdu. Bu noktada üzerinde durulması gereken unsur, sultanın sarayı sadece savaş için değil, av, oyun ve orduyu teftiş için de terk etmesidir (Köymen, 1967: 70). Böylece sultanlar yoğun bir şekilde sportif faaliyetlere katılmış ve halkta bu durumdan etkilenerken bedensel eylemleri daha sık ve yoğun bir şekilde yapmaya başlamıştır.

Bu dönem içerisinde öne çıkan sporlardan (oyunlardan) birisi olan çevgan ise özellikle Sultan Melikşah'ın en çok beğendiği oyunlardan birisidir (Sevim – Merçil, 1995: 111; Turan, 1958: 161). Hatta at yetiştiriciliğinde bir merhale de atın çevgan ve mızrak oyunları için eğitilmesi aşamasıdır. Çevgan oyununu oynayacak atın, toptan ürkmemesi için atlara sürekli bir şekilde eğitim verilmiştir (Köymen, 1967: 63). Bu eğitimde spor dalına verilen bir önemi göstermektedir.

Bunun yanı sıra ata binmeme durumu da Selçuklularda bir yas sembolü olarak da karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Alâeddin Keykubat'ın Baha Veled'in ölüm haberini almasının ardından, yedi gün saraydan çıkmadığı ve kırk gün de ata binmediği bilinmektedir (Taneri, 1977: 31). Daha önceden de belirtildiği gibi at, Türklerde savaş ve eğlence unsuru olarak kullanılmasının yanı sıra yas törenlerinde de kullanılagelmiş bir unsur olarak dikkat çekmektedir.

Ayrıca Selçuklularda, gerek sultanın tuğrası, gerekse de hâkimiyet alameti olarak kullanılan paralar üzerinde ok ve yay figürlerini görmekteyiz (Tayga, 1990: 29). Bu durum ise özellikle Türklerin ok ve yay ikilisine verdikleri önemin bir diğer göstergesidir.

¹² Batı kültüründe daha ziyade polo olarak bilinen çevgan adı verilen top oyunu Türklere ait eski ve milli oyunlardan birisidir. Bu devirde polo, elma büyüklüğünde bir top ve raket şeklindeki sopalarla oynanıyordu. Bilgi için bkz: Keten, Mustafa, Türkiye'de Spor, Ayyıldız Matbaası, 1974, s: 26.

Selçuklularda spora ilişkin üzerinde durulması gereken en önemli unsurlardan birisi de spor tekkeleri açmış olmalarıdır. Hatta Sultan Melikşah'ın veziri Nizam-ül-mülk'ün de bu konuda yoğun bir şekilde çalıştığı bilinmektedir (İşcan, 1988: 43). Bu şekilde sporun devlet eliyle teşkilatlandırılmaya çalışıldığını, ayrıca sporcu yetiştirmenin, korumanın, beslemenin de ön plana çıktığını görmekteyiz.

Kırgız Türklerinde ise daha ziyade bir takım dini tören ve bayramlarda sportif faaliyetlerin yapıldığı bilinmektedir. Daha ziyade nevruz bayramlarında güreş, binicilik, yayla ok atma gibi sportif faaliyetler göze çarpmaktadır. Ayrıca bu spor dallarının yanı sıra deve ve aslan oyunları, at oyunları ve ip oyunları da öne çıkmaktadır (Taşağıl, 2013: 85). Ancak deve ve aslan oyunlarının nasıl oynandığına dair bir malumat elimizde bulunmamaktadır.

Kırgızların daha ziyade binicilik ve okçuluk sporlarına önem verdikleri, hatta zaman zaman bu sporlar yapılırken, şarkı söylendiği ve müzik yapıldığı da bilinmektedir (Tayga, 1990: 34). Müzik eşliğinde bedensel faaliyetlerin yapılması hem eğlenceyi arttırmakta hem de sporcuların, yaptıkları sporla daha da bütünleşmesini sağlıyordu.

Kazak Türklerinde ise özellikle güreş ve koşu, kadınların en fazla ilgi gösterdiği spor dalları olarak öne çıkmaktadır (Pekcan – Öztürk, 1995: 17). Bu da Türk uygarlığının kadına vermiş oldukları önemin bir göstergesidir.

Özellikle evlenme, ölüm törenlerinde çeşitli yarışmaların düzenlendiği ve halkın bu yarışmalarla eğlendiği bilinmektedir. Bu yarışmalar arasında uzun mesafe yarışları ön planda idi. Ayrıca kadın – erkek arasında gerçekleştirilen kısa mesafe koşuları da dikkat çekicidir (Bacon: 58). Bunun yanı sıra ok atma ve güreş yarışları da Kazak Türklerinde yapılan diğer önemli sportif faaliyetlerdir.

Etrüskler'e baktığımız zaman ise spor konusunda özellikle Romalılar'dan etkilendiklerini görürüz. Etrüskler daha ziyade binicilik ve güreş sporlarına meraklı idiler (Ayda, 1987: 122). Bu sporlar, özellikle milli ve dini bayramlarda gerçekleştirilen şenliklerde ön plana çıkmaktaydı. Bu sporların dışında spor müsabakaları düzenlenmekte ve bu sporlar, günümüzün futbol maçları gibi halk için büyük eğlence unsuru olmakta idi (Ayda, 1974: 12). Bu ifadeden anlamaktayız ki, Etrüsklerde spor geniş kitlelerce yapılmamakta ve çoğunlukla sporcuların oynadıkları oyunun, geniş halk kitleleri tarafından izlenmesi şeklinde olduğudur.

Osmanlı'da ise spor, daha önceki Türk uygarlıklarında olduğu gibi ama daha yoğun bir şekilde savaşa hazırlık talimleri olarak düşünülmüş ve bu doğrultuda çalışmalar yapılmıştır. Bu vesile ile daha ziyade okçuluk, binicilik ve milli geleneğin devam ettirilmesi düşüncesi ekseninde güreş sporuna daha fazla önem verilmiştir.

Okçuluk özellikle Osmanlı'da hemen her bireyin bilmekle yükümlü olduğu en temel talimlerden birisidir. Geçmiş sürece ne kadar çok gidilirse Türk'ün ok ve yay ile olan bağlantısı çok daha net bir şekilde anlaşılabilir (İrtem, 1939: 3). Bu süreç içerisinde ok ve yay'a verilen değer daha da önem kazanmış ve ok – yay ikilisine bir kutsallık arz edilmeye başlanmıştır. Bu düşünce içerisinde en bilinen unsur, ok ve yay üzerine edilen yeminlerin daha da önemli olması ve bozulmaması, ayrıca ölüm cezalarında yay kirişi ile boğulma cezası alan kişi için bir saygı ifadesi olarak kabul edilmiş olmasıdır (Güven, 1992: 20). Ok ve yay'ın gündelik hayatın bu kadar içerisine girmiş olması, toplumsal hayatta ok – yay ikilisine verilen önemi daha da arttırmış ve bireyleri kendisine daha çok bağlamıştır.

Osmanlı'da önemli bir bedensel faaliyet olan okçuluğa bakıldığında Osmanlı yayının, doğrudan bir şekilde kutsal olarak atfedilen Moğol yayı ile bağlantılı olduğunu görürüz. Hedefe isabetli bir şekilde ok atmak, oldukça sert ve uzun süren bir çalışma ile doğru orantılı idi (Goodwin, 2008: 83). Zira bu dönem, çocukların okla ilk tanıştıkları ve iyi nişan almanın yanı sıra bedensel olarak da kuvvetli olmaları gereken bir dönemdi. Çünkü yayı çekebilmek için bedenlen; herhangi bir kazaya mahal vermemek için de ruhen güçlü olunması gerekmektedir.

Hatta Osmanlı padişahları da okçuluğa önemli bir şekilde destek vermiş ve kendilerini de ok atma konusunda son derece geliştirmişlerdi. Osmanlı şehzadelerinden, vücudu daha sağlam olanlar bilhassa ok atmak, ata binmek, cirit oynamak ve kılıç kullanmak gibi sporlarla (Keten, 1974: 30) daha fazla ilgilenirlerdi. Bunlar arasında en bilineni II. Bayezid'dir. Kendi dönemi içerisinde çektiği yayı, kimsenin çekemediği; diğer bir ifade ile oku son derece uzağa fırlattığı tarihsel kaynaklarda yer almaktadır (Atik, 2001: 73). Ayrıca III. Selim, IV. Murat ve Sultan II. Mahmud'nin okçuluk konusunda son derece başarılı oldukları da bilinmektedir. Bu isimlerden IV. Murad yaklaşık olarak 706 m., Sultan II. Mahmud 804m. ve III. Selim ise yaklaşık 900 m. uzağa oku fırlatabilmekteydiler (Acar, 2013: 127-187). Bu da padişahların iyi bir okçu olmalarının yanı sıra, bedensel güçleri hakkında da bizlere bilgi vermektedir.

Padişahların önem verdiği bir diğer spor dalı da güreştir. Özellikle Sultan Abdulaziz ve Sultan Abdulhamid'in güreşe verdiği değer hat safhadadır. Her iki padişah da güreşçileri korur, kollar ve onlara çeşitli hediyeler ihsan eylerdi. Hatta zaman zaman bu padişahlar, güreşçileri toplar ve onları güreştirirdi. Bunun yanı sıra avcılık da Osmanlı'da ön planda idi. I. Murat, Yıldırım Bayezid ve II. Murat'ın özellikle avcılık sporuna çok meraklı (Kahraman, 1995: 192) oldukları bilinmektedir. Padişahlar özellikle ahalisi ile beraber ava çıkıyor ve bu süre zarfı içinde adeta bir şenlik içerisinde hareket ediliyordu. Ayrıca Yıldırım Bayezid'in

oğlu Çelebi Sultan Mehmed'in de *Güreşçi Çelebi* lakabı ile anıldığı (Kahraman, 1995: 125) ve güreş konusunda oldukça usta olduğu bilinmektedir.

Bunun yanı sıra Osmanlılarda özellikle okçuluk alanında başarılı olan kemankeşler için menzil taşları dikilmekte ve bu sayede yay çekme konusunda başarılı olanların isimleri ölümsüzleştirilmeye çalışılmakta idi. Hatta zaman içerisinde kurulan ve sporun geliştirilmesini amaçlayan, günümüz spor kulüplerini andıran spor tekkeleri de açılarak sporcuların bir takım ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. Zaman zaman da okçulukta başarılı olan kemankeşlerin okları, tekke girişine asılmıştır (Abdulaziz Bey, 1995: 375). Böylece spor tekkeleri zaman içerisinde imparatorluk sınırları içerisinde açılmaya ve bedensel faaliyetlere verilen önem daha da ön plana çıkmaya başlamıştır.

Osmanlı'da zaman içerisinde okullarda da bedensel faaliyetlerin geliştirilmesine yönelik bir takım çalışmalar yapılmış; Acemioğlanlarına doğrudan fiziki gücü kazandıracak olan koşma, cirit atma, güreş ve atlama yaptırılmıştır (Ricaut,2004: 79). Birey, bu bağlamda aynı zamanda savaş talimleri de gerçekleştirmekte idi. Zira özellikle eğitilen ve maharet kazandırılan bu kişiler, öğrendiklerini hem bir sportif unsur olarak birtakım eğlencelerde sergilerken; aynı zaman da savaş meydanlarında da bu sayede başarılar kazanmakta idi.

Enderun Mektebinde de zaman zaman padişah, öğrencilerle beraber gezintiye çıkmakta ve bu süreç içerisinde bir takım eğlenceler tertip edilmekte idi. Bu eğlencelerde güreş, tomak oyunu, okçuluk, atıcılık, top oyunu ve cirit büyük bir zevkle oynanırdı (Hızır – Ağa, 1987: 37). Özellikle padişahın da katıldığı ve izlediği bu spor oyunlarında bireyler, padişahın gözüne girebilmek amacıyla daha fazla gayret sarf etmekte ve birbirleriyle doyasıya rekabete girmekteydiler. Yine Enderun mektebi içerisinde yer alan cündiler, kemankeşler ve silahtarlar, binicilik, yay çekme ve silah kullanma sanatlarını son derece ağır idmanlar altında öğrenmeye çalışmaktaydılar (Halaçoğlu, 1991: 29). Hatta bu şekilde başarılı olanlar, padişah huzurunda kaftan giyer ve padişahın hediyelerinden nasibini alırdı ki bu hediyeler zaman zaman tımar ve zeamette olabilmekte idi (İrtem, 1939: 10-11). Aynı şekilde Enderun Mektebi içerisinde içoğlanlarına savaş ve binicilik dersleri verilmiş; özellikle de ok, mızrak, kılıç, cirit ve ata binmek konusunda dersler verilmekteydi (Akkutay, 1984: 64). Böylece kişiler; bu konularda daha becerikli bir hale gelmekte; bedenlen daha sağlam olan bireyler ön plana çıkmakta ve bunun bir sonucu olarak da savaş alanlarında daha fazla başarılar elde edilmekteydi.

Sonuç ve Değerlendirme:

Bedensel faaliyetler, genel anlamda Türkler için savaşa hazırlık çalışması olarak düşünülmüş ve bu bağlamda daha ziyade savaşlarda daha faydalı olunacak spor dallarına yönelinmiştir. Bu bağlamda Türkler arasında en fazla ilgi gören spor dalları okçuluk, binicilik ve tarihsel bir süreç içerisinde 'ata sporumuz' olarak nitelendirilen güreş olmuştur.

Türk uygarlığında bedensel gelişime ve faaliyetlere önem vermiş ve özellikle de kadınların da bu sportif faaliyetlere katılmalarını desteklemişlerdir.

Okçuluk, Türklerin en fazla ilgilendiği bedensel faaliyetlerden birisi olagelmıştır. Bu spor dalına verilen önem sayesinde, özellikle savaşlarda üstün başarılar elde edilmiş; hatta ok – yay ikilisine kutsiyet addedilmiş ve üzerine yeminler edilmiştir. Bu da ok ve yayın Türk kültüründe olan önemini daha da ortaya çıkartmıştır. Ayrıca ok ve yay ikilisi, aynı zamanda hayatta kalma çabasının bir sonucu olarak gelişim göstermiştir. Okçuluğun eski Türklerde gelişmiş olmasını, özellikle yapılan okların çeşitliliği ve süslenmesi daha da net bir şekilde ortaya çıkartmış ve ok ustaları yetiştirilmiştir.

Binicilik ise adeta Türklerle beraber hayat bulan bir spor dalıdır. Zira atın ehlileştirilmesi ilk kez Türkler tarafından yapıldığı için, Türkler 'in dünya tarihine katkısını daha iyi anlayabiliriz. Bu nedenle Türkler, tarihin her döneminde binicilik sporuna önem vermişlerdir.

Atı dörtlüye koştururken, dört bir yana ok atabilme becerisi, anlık bir süreç içerisinde değil de, uzunca bir emeğin sonucunda ortaya çıkar. Bu da Türklerin sürekli olarak bedensel faaliyetlere katılması ile açıklanabilecek bir durumdur.

Ayrıca avcılık da Türklerin özellikle binicilik ve okçuluk konusundaki gelişmesine paralel olarak daha da fazla sevilen ve ilk zamanlarda besin kaynağı elde etme amaçlı yapılırken, sonrasında ise boş zaman değerlendirme aktivitelerinden birisi olarak ortaya çıkmıştır.

Güreş ise özellikle Osmanlı ile hayat bulan ve hızlı bir şekilde gelişim gösteren bedensel bir faaliyettir. Özellikle padişahlarında güreşe sahip çıkmaları ve hatta bunu gerçekleştirmek amacıyla spor tekkeleri kurularak sporcu yetiştirmeleri (özellikle de güreş tekkelerinde yetiştirilen güreşçiler), ata sporumuz olan güreşe verilen önemi daha da arttırmıştır.

Diğer spor dalları ise yine Türkler arasında sevilerek yapılagelmiş ancak yukarıda belirttiğimiz spor dallarına nazaran daha az ilgi görmüştür. Dikkat edilecek olursa en fazla ilgi gören spor dalları gerek savaşta gerekse de gündelik hayatın devam etmesini sağlayacak

nitelikteki sporlardır. Bu da bu spor dallarının Türkler için anlamını daha da netleştirmekte ve savaşa hazırlık düşüncesini ön plana çıkartmaktadır.

KAYNAKÇA

- ABDULAZİZ Bey, (1995) Osmanlı Adet Merasim ve Tabirleri “Toplum Hayatı”, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: Ankara.
- ACAR, M. Şinasi (2013) Osmanlı’da Sportif Atıcılık Nişantaşları, Yem Yayınları: İstanbul
- AGACANOV, S. G. (2013) Oğuzlar, Çev: A. Annaberdiyev, Selenge Yayınları: İstanbul.
- AKKUTAY, Ülker (1984) Enderun Mektebi, Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları: Ankara.
- AKNERLİ Grigor (2007) Okçu Milleti Tarihi, Çev: H. D. Anreasyan, Yeditepe Yayınları: İstanbul
- ALINGE, Kurt (1967) Moğol Kanunları, Çev: C. Üçok, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları: Ankara.
- ALMAS, Turgun (2014) Uygurlar, Selenge Yayınları: İstanbul.
- ATAMAN S. Y. (1992) Eski Türk Dügünleri, Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- ATİK, Kayhan (2001) Lütfi Paşa ve Tevarih-i Al-i Osman, Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- AYDA, Adile (1974) Etrüskler Türk mü İdi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü:
- AYDA, Adile (1987) Türklerin İlk Ataları, Ayyıldız Matbaası: Ankara.
- BACON, E. E. (b.y.y) Esir Orta Asya, Çev: T. Say, Tercüman 1001 Temel Eser: İstanbul.
- BUSBECG, O. G. De, Türkiye’yi Böyle Gördüm, M. F. Topaloğlu, Elips Kitap: Ankara.
- CARPİNİ, J. P. Moğol Tarihi ve Seyahatname, Çev: E. Ayan, Derya Kitabevi: Trabzon.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin (2004) Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı: İstanbul.
- ÇINAR, A. A. (1993) Türklerde At ve Atçılık, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.
- D’ohsson (2008) Moğol Tarihi, Çev: B. Apaydın, Nesnel Yayınları: İstanbul.
- DEVER, Ayhan (2010) Spor Sosyolojisi Tarihsel ve Güncel Boyutlarıyla Spor, Başlık Yayınları: İstanbul.
- EL – ÖMERİ, Türkler Hakkında Duyduklarım Gördüklerim, Çev: D. A. Batur, Selenge Yayınları: İstanbul.
- EL CAHİZ (1988) Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, Çev: R. Şeşen, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü: Ankara.
- ERGÜN, Muharrem (1980) Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları: İstanbul.
- ESİN, Emel (1978) İslamiyet’ten Önceki Kültür Tarihi ve İslam’a Giriş, Edebiyat Fakültesi Matbaası: İstanbul.
- GOODWIN, Godfrey (2008) Yeniçeriler, Çev: D. Türkömer, Doğan Kitap: İstanbul
- GÖMEÇ, Sadettin (2014) Türk Tarihinin Ana Hatları, Berikan Yayınları: Ankara.
- GUMİLEV, L. N. (1999) Eski Türkler, Çev: D. A. Batur, Birleşik Yayıncılık: İstanbul
- GUMİLEV, L. N. (2013) Hunlar, Çev: D. A. Batur, Selenge Yayınları: İstanbul.
- GÜVEN, Özbay (1992) Türkler’de Spor Kültürü, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: Ankara.
- HALAÇOĞLU, Yusuf (1991) Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Türk Tarih Kurumu: Ankara.
- HIZIR, H. – AGA, İ. (1987) Tarihi Enderun Letaif-i Enderun, Güneş Yayınları: İstanbul.
- İRTEM, S. Kani (1939) Türk Kemankeşleri, Ülkü Basımevi:
- İŞCAN, Fehmi (1988) Türklerde Spor, Milli Eğitim Basımevi: Ankara.
- İZGİ, Özkan (2000) Çin Elçisi Wang – Yen – Te’nin Uygur Seyahatnamesi, Türk Tarih Kurumu: Ankara
- KAFESOĞLU, İbrahim (1973) Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları: Ankara.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1984) Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları: İstanbul.
- KAHRAMAN, Atıf (1989) Cumhuriyete Kadar Türk Güreşi, Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- KARAMAN, Atıf (1995) Osmanlı Devleti’nde Spor, Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- KETEN, Mustafa (1974) Türkiye’de Spor, Ayyıldız Matbaası:
- KÖYMEN, M. A. (1967) Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askeri Teşkilatı, Ankara Üniversitesi Basımevi: Ankara.
- NEMETH, Gyula (1982) Atilla ve Hunları, Çev: Ş. Baştav, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları: Ankara.
- ORKUN, H. N. (b.y.y.) Eski Türk Sporları: Ok, Beden Terbiyesi ve Spor Dergisi, Sayı:25, Alaeddin Kırıl Basımevi.
- ÖĞEL, Bahaeddin (2014) Türk Mitolojisi 1-2, Türk Tarih Kurumu: Ankara.
- ÖĞEL, Bahaeddin, Türk Kültür Tarihine Giriş Cilt:1, s:125
- ÖNGEL, H. Basri (2001) Türk Kültür Tarihinde Spor, Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- PEKCAN Y., - ÖZTÜRK, S. (1995) Tarih ve Coğrafya Açısından Nevruz, Tüm Basın Yayım Dağıtım:
- RICAUT (2004), Türklerin Siyasi Düsturları, Çev: M. F. Topaloğlu, Elips Kitap: Ankara.
- SEVİM, A, MERÇİL, E.(1995) Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaseti Teşkilat ve Kültür, Türk Tarih Kurumu:
- SÜMER, Faruk (1972) Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri – Boy Teşkilatı- Destanları, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları: Ankara.

- ŞAPOLYO, E. B. (1972) Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Güven Matbaası: Ankara.
- TANERİ, Bilge (1977) Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı, Bilge Yayınları: Konya
- TAŞAĞIL, Ahmet (2013) Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, Türk Tarih Kurumu: Ankara.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2014) Göktürkler 1-2-3, Türk Tarih Kurumu: Ankara.
- TAYGA, Yunus (1990) Türk Spor Tarihine Genel Bakış, Spor Eğitim Dairesi Başkanlığı: Ankara.
- TSAİ Liu Mau (2007) Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, Selenge Yayınları: İstanbul.
- TURAN Osman (1958) Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, Türk Tarih Kurumu Basımevi:
- TURAN, Osman (1945) Eski Türklerde Ok'un Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması, Belleten, Cilt:IX, Sayı:35, Temmuz.
- TURAN, Osman (1969) Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, Turan Neşriyat Yurdu:
- TURAN, Osman (1969) Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, Turan Neşriyat Yurdu: İstanbul.
- YILDIZ, Doğan (b.y.y.) Türk Spor Tarihi, Ser Yayıncılık: İstanbul.
- YÜCEL, Tahsin (1999) Türk Okçuluğu, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: Ankara.